

Жанғара Дәдебаев,
әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті
Абай ғылыми-зерттеу институтының директоры,
филология ғылымдарының докторы, профессор

ШЕЙХ ӘБСАТТАР ҚАЖЫ ДЕРБІСӘЛІ

Шейх Әбсаттар қажы Дербісәлі – ислам әдебиеті мен мәдениетінің арғы-бергі тарихы мен теориясының асқан білгірі, ғұлама кісі. Ғұламаның “Араб әдебиеті” (1982), “Шыңырау бұлақтар” (1983), “Шығыстың жарық жұлдыздары” (1995), “Ислам және заман. Сұхбаттар мен мақалалар, жолжазбалар мен әдеби зерттеулер” (2003), «Исламның жауһарлары мен жәдігерліктері. Тарихи-филологиялық және теологиялық зерттеулер, эссе-очерктер, сұхбаттар» (2008) атты іргелі еңбектерінде ислам әдебиеті мен мәдениетінің байырғы ескерткіштері мен кейінгі үздік үлгілері қазақ ғылымында алғаш рет арнайы зерттелді.

Қазақ жерінде, қазақ елінде дүниеге келген елуден астам тұлғалардың өмірдеректерін тауып, тарихтың терең қатпарларының астында қалған ғылыми өмірбаяндарын жасап, шығармашылық мұраларын қайтадан қалпына келтіру, оларды зерттеу, бігінгі заманның талаптарына сай саралау мен бағалау, сөйтіп алғаш рет ғылыми айналымға түсіру, өндіріске енгізу, әрине, оңай іс емес. Осы және басқа ғылыми ізденістері мен іргелі істерін ғалым әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінде бастап, сонда жүргізді. Осында жүріп фарабитану ғылымының дамуына зор үлес қосты, “Фарабитану” оқу курсының негізін қалады, университеттің халықаралық байланыстар жөніндегі жұмыстар бойынша проректоры бола жүріп, шетелдің аса ірі деген ғылыми және оқу орталықтарымен тығыз қарым-қатынас орнатты, әсіресе, Шығыс елдерінің ғылым мен білім саласындағы мемлекеттік басқару органдарымен, дипломатиялық қызмет басшыларымен достық һәм ынтымақтастық қатынастар айтарлықтай ірі нәтижелер берді. Ғұлама әуелі филология факультеті құрамында араб бөлімін, араб филологиясы кафедрасын, содан соң “Шығыстану” мамандығын, шығыстану факультетін ашты, ол мамандық бойынша кадр дайындауға қажетті жағдайлар жасау ісін қолына алып, материалдық-техникалық, оқу-әдістемелік және басқа салаларда ең жаңа және тиімді жетестіктерді өндіріске енгізді, университеттің Әбу Насыр әл-Фараби атымен аталуына қол жеткізді...

Шығыс елдеріндегі елшілік, Қазақстан мұсылмандарының Дінбасысы, Бас мұфти, Шығыстану ғылыми-зерттеу институтының директоры қызметтері ғұламаның ислам мәдениеті, шығыстану саласындағы іргелі ізденістеріне тың тыныс, серпінді серпіліс берді.

Көркем әдебиеттің, мәдени мұраның өзекті мәселелері туралы еңбектерді бағалауда стандарт дәрежесінде қалыптасқан өлшемдер жүйесі жоқ. Содан да болу керек, бұл бағытта әр автор өз ойын өзі дұрыс деп білген өлшемдер негізінде түйіндейді. Ислам мәдениеті туралы ойлар мен толғаныстарды сараптау мен саралау өлшемдерін нақты бір қалыпқа түсіру оңай болмас. Әйтсе де мына жайға назар аудару артық емес. Мәдениет пен әдебиет жайында ой толғаған еңбектердің мәдени-әлеуметтік мәні мен маңызын анықтауда автордың жұмсаған уақыты мен шеккен бейнетінің көлемі, ақыл-ой қызметінің алымдылығы мен қарымдылығы басты өлшемдер қатарында тұруы шарт. Өйткені ақыл-ойдың бір күндік немесе бір мезеттік емес, жылдар бойы талмай ізденген жасампаз, шығармашылық белсенді әрекеті ғана авторды ғылым мен білім, теория мен практика үшін маңызы бар, мәдени-әлеуметтік мәні айқын, берекелі нәтижеге жеткізе алады. Әбсаттар қажы Дербісәлінің ежелгі әдеби мұралар және Ислам мәдениеті саласындағы іргелі шығармашылық еңбектерін біз осындай маңдайынан тер сорғалатқан, жылдарының жарығын, күндерінің қызуы мен түндерінің жылуын алған толассыз бейнеттің үлгісі деп білеміз.

X – XVIII ғасырларда қазақ жерінде туып, әлемнің ірі ғылыми және әдеби орталықтарында жасап, еңбек еткен ғұламалар мен ойшылдардың, тіл өнерінің асқан майталмандарының өмірі туралы арғы-бергі замандардағы жазба деректерді, олардың шығармашылық мұраларын іздеп табуға, зерттеуге жұмсалған уақыттың, қайрат пен күштің, ақыл мен білімнің ұшы-қиыры, шегі мен шеті жоқ десек, артық айтқанымыз емес. Таяу және Орта Шығыс, Орталық Азия, Европа елдеріндегі ғылым мен білім ордаларының қолжазба қорларын, сирек кездесетін құнды кітаптар орталықтарын көз майын тауысып қарап, қазақ даласынан шыққан ғұламалардың, ислам мәдениеті қайраткерлерінің, әдебиетшілердің өмірбаяндық деректерін, шығармашылық еңбектерін табу, қазақ тіліне аудару, ақырында олар туралы ойлары мен толғаныстарын негіздеп, іргелі еңбек жазу, сөйтіп солардың бәрін мемлекеттің, елдің, халықтың игілігіне жарату инемен құдық қазғаннан ауыр болмаса, жеңіл жұмыс емес. Әбсаттар қажы Дербісәлі шығармаларының қай-қайсысы да – осындай, инемен құдық қазғандай толассыз бейнеттің, адал еңбектің нәтижесі. Бұл жұмыстың бар саласына емес, бір парасына, нақты айтқанда, автордың Мұхаммед Хайдар Дулатидың өмірі мен шығармашылығын зерттеу мен зерделеу жолындағы еңбегіне ғана көңіл аударып көрейік: 1) “Тарих-и Рашиди” тарихи-мемуарлық шығармасының парсы тіліндегі түпнұсқа қолжазбасын іздеп табу, оны қазақ тіліне аударуды ұйымдастыру және басқару; 2) оны зерттеу; 3) еңбекті кітап күйінде баспаға дайындап, оның алғысөзін жазу, жалпы редакциясын басқару; 4) жарыққа шығару; 5) дүние жүзінің түрлі ғылыми орталықтарында сақталған еңбектерін бір талдап теріп, олар туралы әлем халықтарының көптеген тілдерінде жарық көрген 500-ге тарта

еңбектердің библиографиясын жасау, халыққа ұсыну; 6) “Жаһан наме” поэмасының қолжазбасын жер-жаһаннан іздеп жүріп, ақыры Берлин кітапханасының қолжазбалар қорынан тауып, қазақ тіліне аудару, ғылыми транскрипциясын жасау, зерттеу; 7) ғылыми өмірбаянын, био-библиографиялық анықтамалығын жасау; 8) шығармашылық мұраларын Ислам мәдениеті мен өркениеті тарихымен сабақтас зерттеу және оның нәтижелерін көпшіліктің пайдалануына ұсыну; 9) өз зерттеулері мен пайымдауларының нәтижелері негізінде әлемнің ірі университеттерінде лекция оқу (Жапония, Индия, Пәкістан, Қытай, Түркия, Йемен, Ирак, Египет, Тунис, Марокко, Испания, АҚШ, т.б.).

Еліміздің білімі мен ғылымы, әдебиеті мен өнері, рухани мәдениеті тарихында алатын орны үлкен бір ғана шығармашылық тұлға, оның өмірі мен өнегесі, шығармашылық мұрасы мен мұраты жайында орындалған осы жұмыстардың әр тармағы үлкен ғылыми жаңалық болып табылады. Әр жаңалықтың өзі – еліміздің ғылымы мен білімінің, әдебиеті мен өнерінің дамуындағы ірі жетістік. Әр жетістіктің еліміздің рухани өмірі үшін мәдени-әлеуметтік маңызы зор.

Автордың ертеде өмір сүріп, ел үшін ерен еңбек еткен тағы басқа ірі шығармашылық тұлғалардың ғылыми өмірбаянын жасауы, әдеби мұраларын зерттеуі және олардың нәтижелері, мәдени-әлеуметтік маңызы туралы да осындай биік ұғымдамыз. Бұған себеп – автор еңбектерінің әдебиет, әдеби ой әлемі үшін жаңалығы, қоғам дамуы, әлеумет өмірі үшін маңыздылығы, ғылыми негіздерінің беріктігі, дәйектерінің жеткіліктілігі, тұжырымдарының дәлелділігі.

Ислам мәдениетінің ұстанымдары мен халқымыздың дәстүрлі дүниетанымы категориялары арасында қайшылық жоқтығын зерделей отырып, автор ата-ананы құрметтеу, Отанды сүю, жер тұтастығы мен ел бірлігін сақтау, үлкенді сыйлау, адалдық пен имандылық секілді рухани құндылықтарымызды қазақ халқының өте ерте замандардан бермен қарай қастерлеп келе жатқанын нақты әдеби мұра үлгілеріне сүйеніп дәлелдейді. Қасиетті Құран Кәрімнің өзі әлемдік әдеби ескерткіштердің теңдессіз асыл үлгілері қатарына жататыны белгілі. Оның қағидаларының көпшілігі біздің көне замандарда өмір сүрген ата-бабаларымыз ұстаған әдет-ғұрыптардың серпінді дамуына негіз болды, оларды жаңа сатыға көтерді һәм жаңа сапаға ие етті. Сондықтан да халқымыздың ежелгі әдеби мұралары, дәстүрлі дүниетанымы және ислам мәдениеті арасында ортақ қағидалар, жалғасқан дәстүрлер бары анық. Автор еңбектерінің тарихи, мәдени-әлеуметтік тұрғыда құндылығы оларда осы айтылған ортақ қағидалар мен жалғасқан дәстүрлердің кешенді пайымдалып, кемел зерттелуі нәтижесінде мәдениет пен әдебиет саласында мемлекеттік маңызы үлкен аса ірі мәселенің тиянақты шешім тапқанында.

Әбсаттар қажы Дербісәлі еңбектеріндегі басты арналар қатарында халықтың дәстүрлі дүниетанымы мен дәстүрлі мәдениетінің мынадай категорияларын арнайы атап көрсеткен дұрыс: Сенім; Имандылық; Адалдық; Шындық; Ынтымақ пен Бірлік. “Иманды ел – инабатты ел. Иманды елде ар

мен ұят үстемдік құрады”, – деп тұжырым жасайды автор. Енді бірде: “Иманды адам ешкімнің ала жібін аттамайды, қылдай қиянатқа бармайды”, – деп пікір түйеді. Автордың сөздері, толғаныстары, тұтас еңбегі осындай тұжырымдар мен пікірге, қағидаларға бай. Халықтың дәстүрлі дүниетанымымен, ізгілікті ислам дінінің өлшемдерімен терең сабақтасып жатқан бұл секілді концептуалдық ойлардың мәні мен мәнісінде қазіргі күніміз, бүгінгі зайырлы қоғамымыз үшін бағалы гуманистік мазмұн, құнды ғибрат бар.

Аристотель мен әл-Фарабиден Мұхаммед Хайдар Дулатиға дейінгі ғылыми ізденістерінде де, ежелгі әдеби мұралар мен Ислам мәдениеті хақындағы толғаныстарында да қаламгер өзінің шығармашылық тұрғысы мен эстетикалық нысанасына, концепциясына халқымыздың дәстүрлі дүниетанымы мен ислам мәдениетінің осы аталған категорияларын негіз етіп алады. Мұны біз ғұламаның шығармашылық тұлға ретіндегі даралығы, еңбегінің ерекше сапалық мәні, сондай-ақ ғылыми-эстетикалық ойлау, талдау мен жинақтау, даралау мен саралау ісіндегі методологиялық жаңалығы деп бағалаймыз.

Әбсаттар қажы Дербісәлінің әдеби-эстетикалық, тарихи-филологиялық және философиялық зерттеу еңбектері – туған әдебиетіміз бен мәдениетіміздің дамуындағы үлкен жаңалық, ірі табыс. Оның бағалылығы мен құндылығы бірнеше сатылы, бірнеше деңгейлі: а) салалық деңгей; ә) салааралық деңгей; б) отандық деңгей; в) еларалық деңгей. Автордың еңбектері осы аталған сатылар мен деңгейлердің қай-қайсысында да құнды. Бұл ретте олардың танымдық мәнінің тереңдігі, тәрбиелік мәнінің жоғарылығы, эстетикалық мәнінің үлкендігі аса бағалы.

Автор өз талдауларын тұтас, нақты жүйеге негіздейді. Жүйе өзегіндегі неғұрлым маңызды деген сапалық белгілер мен қатынастарды, сабақтастықтарды анықтап, солардың өзін сарапқа салу, сөйтіп нақты талдаулардан жалпы жинақтауларға бару автордың шығармашылық ойлауындағы эстетикалық таным тереңдігін танытады. Оның үстіне осындай нақты талдаулар мен пікірлер тобын сараптап, саралау арқылы әу бастағы тұтас, нақты жүйені жаңа ұғым деңгейінде пайымдау ежелгі әдеби мұралар мен Ислам мәдениеті туралы бұрын болмаған тың қағиданы негіздеуге алып келген.

Әдебиет пен мәдениет, олар туралы эстетикалық ойлардың дамуы, қоғамдық сананың кемелденуі, жамиғаттың ынтымағы мен бірлігі, инабаттылығы мен имандылығы үшін Әбсаттар қажы Дербісәлі еңбектерінің маңызы жоғары. Ғұлама өз еңбектері арқылы ежелгі әдеби мұраларымыз бен Ислам мәдениеті үлгілерінің тұтас бір жүйесін әдеби, әдеби-эстетикалық және ғылыми айналымға алғаш рет алып шықты. Ежелгі әдеби мұраларымыз бен Ислам мәдениетін сабақтас қараудың методологиялық негізін, концепциясын жасады. Туған әдебиетімізді, әдеби-эстетикалық ойларымыздың қорын әдеби-эстетикалық және мәдени-элеуметтік тұрғыда жан-жақты негізделген жаңа қағидалармен, тың тұжырымдармен байытты. Ел ішіндегі және еларалық ынтымақ пен бірліктің нығаюына, мәдениетаралық ынтымақтастықтың дамуына зор үлес қосты. Қоғамдық сананың өсуіне ықпал етті.

Ғалым осы еңбектерінің бәрін бір Алланың разылығы үшін жасап, барлық мадақ пен құрмет бір Аллаға ғана лайықты деп біледі. Алла алдындағы, адам алдындағы осыншалық кішіктік, тазалық Қазақстан мұсылмандары діни басқармасының төрағасы, Бас мүфти һәм ғұлама, Шығыстану ғылыми-зерттеу институтының директоры, академик Әбсаттар қажы Дербісәліге ғана жарасымды.

Ежелгі әдеби мұраларымыз бен Ислам мәдениетінің құндылықтарын пайымдаудағы халықтың дәстүрлі дүниетанымына негізделген гуманистік концепция, тарихи тұрғы, жаңа методология – Шейх Әбсаттар қажы Дербісәлі еңбектерінің жаһандық мәні бар бағалы ерекшеліктері.

2007